

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
University of Süleyman Demirel Faculty of Theology Journal
ISSN: 1300-9672 e-ISSN: 2602-2346

Mukattaa Harflere Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi

Evaluation Of The Views On The Letters Of The Muqattaa

Ömer DİLEK

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tefsir Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi
Suleyman Demirel University Social Sciences Institute
Department of Tafsir Doctoral Student
Isparta/Türkiye
omerdle31023@yahoo.com | orcid.org/0000-0002-3279-9828

İshak ÖZGEL

Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tefsir Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi
Prof. Dr., Suleyman Demirel University Faculty of Theology
Department of Tafsir
Isparta/Türkiye
ishakozgel@hotmail.com | orcid.org/0000-0002-3807-414X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 2 Aralık / December 2022

Kabul Tarihi | Accepted: 26 Haziran / June 2023

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran / June 2023

Atıf | Cite as: Ömer Dilek, İshak Özgel, “Mukattaa Harflere Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50 (Haziran 2023/1), 81-103.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Suleyman Demirel University Faculty of Theology Isparta/Turkey

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyatdergisi@sdu.edu.tr

Mukattaa Harflere Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi*

Öz

Kur'ân'ı Kerîm'de sûre başlarında zikredilen yetmiş sekiz “mukattaa harfin” anlamı ve delâleti ile ilgili pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bu çalışmada söz konusu görüşlerden on beş tanesi değerlendirilmiştir. Görüşlerden birisi mukattaa harfleri “mutlak müteşâbih” bağlamında ele alarak anlamının bilinemeyeceğini ifade etmektedir. Üç görüş “kısaltma teorisini” temel almaktadır. Bunlar mukattaa harflerin “Allah Teâlâ'nın, peygamberlerin veya varlıkların” isimlerinden seçilmiş harfler olduğunu ve söz konusu isimlere delalet ettiğini savunmaktadır. Görüşlerden altı tanesi bu harflerin kendisini esas almaktadır. Bunlar sûre başındaki harflerin “varlıkların, Kur'ân'ın, sûrelerin” isimleri olduğunu yahut “tenbîh, kasem, bağlangıç” harfleri olduğunu iddia etmektedir. Üç görüş konuyu “mucizelik” bağlamında incelemektedir. Tehaddiyi esas alan ilk görüşe göre sûre başında mukattaa harfler zikredilerek “Kur'ân, beşerin kullandığı bu harflerden oluşmasına rağmen kimse bu Kitabın benzerini meydana getirememektedir; bu durum onun Allah katından indirildiğine delildir” mesajı verilmiştir. İkinci görüşe göre Hz. Peygamber ümmî olduğundan alfabedeki harflerin isimlerini bilmemektedir; buna rağmen mukattaa harflerin isimlerini doğru biçimde okumuş olması bu bilgiyi vahiy yoluyla öğrendiğine delildir. Lugavî i'câzı merkeze alan üçüncü görüşe göre Arap alfabesindeki yirmi sekiz harf mahreçleri dikkate alınarak çeşitli sınıflara ayrılmaktadır; “on dört mukattaa harf” söz konusu harf gruplarının yarısından düzenli biçimde seçilmiştir. Sûre başındaki harfler hem mahreçleri ve sıfatları dikkate alınarak harf cinslerinin yarısından seçilmiş hem de alfabeyi oluşturan harflerin dilde daha fazla kullanılan yarısından seçilmiştir. Bu kusursuz seçim Kur'ân'ın Allah katından indirildiğini ispatlamaktadır. Çalışmada mukattaa harflerin Arap alfabesinin ebced tertibindeki sayısal değerleri ile ilişkisi olduğunu ileri süren görüş araştırılmıştır. Bu çerçevede “bir grup Yahudinin Hz. Peygamber'e gelerek 'Elif, Lâm, Mîm' harflerinin ebced hesabına göre ümmetin ömrüne delalet ettiğini söylediği, bunun üzerine Rasulullah'ın güldüğü ve diğer mukattaa harfleri okuduğu” yönündeki rivâyet incelenmiştir. Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'de bu rivayetin üç senedini kaydettiği; bu senetlerden ikisinin birbirini destekleyip açıklamasından dolayı rivâyetin zayıflık derecesinin azaldığı tesbit edilmiştir. Beyzâvî, Şihâbüddîn Hafâcî, İbn Âşûr; Hz. Peygamberin bu rivayetteki tebessümünün ve diğer mukattaa harfleri okumasının “onaylama” anlamı taşımadığını ileri sürmüştür. Muhyiddîn Şeyhzâde ise “Rasûlullah'ın devam eden tilâvetinin ve dolaylı onaylamasının aynı zamanda olması” sebebiyle “onaylama” ihtimalinin daha üstün olduğunu belirtmiştir. Bu başlığın sonunda Ebu'l-Âliye, Rebî' b. Enes, Taberî, Mâtürîdî ve Süheylî'nin ilgili merfû rivâyete dayanarak mukattaa harflerin ebced hesabı ile toplumların eceline veya önemli olaylara işâret etmesini makul gördüklerine; İbnü'l-Arabî ve Şeyhülislâm İbn Kemâl gibi kimi âlimlerin ebced hesabı ile Kur'ân'dan gerçekleşecek bazı fetihlere dair çıkarımda bulunduğu; ancak bu alanın sû-i istimâle açık olduğuna dikkat çekilmiştir. Bunu câiz gören âlimlerin de Tefsir usûlünde belirtilen işârî tefsirin kabul şartlarına uyması ve harflerin aslî delâletinin sayısal değerler olduğunu ileri sürmemesi gerektiği vurgulanmıştır.

Son başlıkta İbn Sînâ'nın bu harfleri "varlık mertebeleri" ile ilişkilendiren görüşü değerlendirilmiş; faal akıl teorisiyle ilişkili olarak "mukattaa harfler ile varlık mertebeleri" arasında varlığı savunulan münasebetlerin delilinin bulunmadığı belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, müteşâbih, mukattaa harfler, i'câz, tehaddî, ebcad.

Evaluation of The Views on The Letters of The Muqattaa

Abstract

Many opinions have been put forward about the meaning and signification of the seventy-eight "muqattaa letters" mentioned at the beginning of the sūrahs in the Qur'ân. Fifteen of these views are evaluated in this study. One of the views considers the letters muqattaa in the context of "absolute mutashabih" and claims that their meaning cannot be known. Three views are based on the "abbreviation theory". These argue that the letters of the muqattaa are letters chosen from the names of "Allaah, Prophets or beings" and that they refer to these names. Six of the opinions are based on the letters themselves. These argue that the letters at the beginning of the sūrah are the names of "beings, the Qur'ân, and the sūrahs" or that they are letters of "admonition, oath, and prologue". Three views examine the issue in the context of "miraculousness". According to the first view, which is based on Tehaddî, by mentioning the muqattaa letters at the beginning of the sūrah, the message was given that "although the Qur'ân is composed of these letters used by human beings, no one has been able to create a book similar to this book; this is proof that it was revealed from Allah". According to the second view, since the Prophet was an illiterate, he did not know the names of the letters of the alphabet; nevertheless, the fact that he correctly recited the names of the muqattaa letters is evidence that he learned this knowledge through revelation. According to the third view, which centers on the linguistic i'jâz, the twenty-eight letters of the Arabic alphabet are divided into various classes according to their rhizomes, and the "fourteen muqattaa letters" were regularly selected from half of these letter groups. The letters at the beginning of the sūrah were chosen from half of the letter types, taking into account their rhizomes and adjectives, as well as from the half of the letters that make up the alphabet that are more commonly used in language. This perfect selection proves that the Qur'an was revealed from Allah. In this study, the view that the letters of the muqattaa are related to the numerical values of the Arabic alphabet in the order of ebcad has been investigated. In this context, the narration that "a group of Jews came to the Prophet and told him that the letters 'Elif, Lâm, Mîm' signify the lifespan of the ummah according to the calculation of al-abjad, whereupon the Prophet laughed and recited the other muqattaa letters" was analyzed. Al-Bukhārî has recorded three senadîn of this narration in al-Tārîhu al-Kabîr, and it has been determined that the weakness of the narration has decreased due to the fact that two of these senadîn support and explain each other. Bayzâwî, Shihâb al-Dîn Hafâjî, and Ibn 'Ashûr argued that the Prophet's smile and recitation of the other letters in this narration did not mean "approval". Muhyiddîn al-Shaykhzâda, on the other hand, stated that the possibility of "approval" is superior since "the Messenger of Allah's (continued) recitation and indirect

approval occurred at the same time". At the end of this chapter, Abū al-‘Alī, Rabi' b. Anas, al-Tabari, al-Māturīdī, and al-Suhaylī, based on the relevant merfū narration, considered it plausible that the letters of the muqattaa could refer to the death of societies or important events through the calculation of abjad; some scholars such as Ibn al-'Arabī and Shaykh al-Islam Ibn Kamāl inferred some conquests to be realized from the Qur'ān through the calculation of abjad; however, it was pointed out that this area was open to misuse. It is emphasized that the scholars who consider this permissible should comply with the conditions for the acceptance of al-Ishārī exegesis as stated in the methodology of tafsīr and should not assert that the essential signification of the letters is numerical values. In the last section, Avicenna's view associating these letters with the "levels of existence" is evaluated, and it is stated that there is no evidence for the relations between the letters muqattaa and the levels of existence in relation to the theory of the active intellect.

Key Words: Qur'an, mutashābih, muqattaa letters, i'jāz, tehadī, abjad.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi dokuz sûrenin başında yer alan mukattaa (kesik) harflerin anlamı ve delâleti ilk dönemden itibaren Müslümanların merakını cezbetmiş; bu konu tefsirlerde detaylı olarak incelenmiş ve *Ulûmu'l-Kur'ân* eserlerinde araştırılmıştır. Sûre başındaki harfleri çeşitli yönlerden inceleyen eserler de telif edilmiştir. İbn Sînâ (ö.428/1037), Gazzâlî (ö.505/1111), İbn Ebu'l-İsba' (ö.654/1256) ve İbnü'd-Düreyhim (ö.762/1360) bu alanda eser veren müelliflerdendir. Ancak konu ile ilgili müstakil eserlerin çoğunluğunu son dönemde kaleme alınan makale, tez ve kitaplar oluşturmaktadır.

Mukattaa harfler anlamı ve delâleti açısından *Müteşâbihu'l-Kur'ân* konusu; Kur'ân'daki anlatımlarla ilişkisi bakımından *Münâsebatü'l-Kur'ân* ilmi; bazı mukattaa harflerin birden fazla sûrede zikredilmesi yönünden *Tekrârü'l-Kur'ân* alanı; alışılmışın dışında özel bir beyân türü olması sebebiyle *Üslûbü'l-Kur'ân* bahsi; sûre başında kaydedilmesinin hikmetleri açısından *Fevâtihu's-süver* konusu; başında buldukları sûrelerin nüzûl yeri açısından *Mekkî-Medenî* ilmi; bu harflerin yemine delâlet ettiğini savunan görüş bakımından *Aksâmü'l-Kur'ân* ile ilişkilidir.

Sûre başındaki harflerin mânası ve belâğî özellikleri ile ilgili birçok görüş ileri sürülmüştür. Müfessirlerin bir bölümü söz konusu harfleri bazı sözcüklerin kısaltması olarak değerlendirmiş ve Arap dilinde bu kısaltmaların *iktitâ' türü hazif* olarak tanımlandığına dikkat çekmiştir. Ulemânın bir kısmı bu harfleri belâğat bakımından inceleyerek "*tenbîh, kasem, başlangıç*" gibi Arap dilinde var olan edebî kullanımlarla ilişkilendirmiştir. Bazı müfessirler sûre başındaki harfleri *i'câz* açısından ele almış ve Kur'ân'ın mucizeliğine delâlet eden unsurlar olarak tanımlamıştır. Kimi âlimler *ebced* alfabesindeki sayısal değerlere göre bu harflerin çeşitli olayların tarihlerini verdiğini ileri sürmüştür. Bunun dışında mukattaa harfler hakkında birçok işârî yorum da getirilmiştir.

Bu çalışmada sûre başındaki harflere dair görüşlerin tahlil edilmesi, makul olan görüşlerin belirtilmesi, kabulü mümkün olmayan görüşlerin de gerekçeleri zikredilerek elenmesi amaçlanmıştır.

Araştırmada, mukattaa harflerin delâletine dair öne çıktığı varsayılan on beş görüş on üç başlık altında değerlendirilecektir.

1. Müteşâbihü'l-Kur'ân Kapsamında Mukattaa Harfler

Âl-i İmrân sûresi yedinci âyette Kur'ân âyetlerinin “*Kitabın esas olan muhkem âyetler ve bunun dışında kalan müteşâbih âyetler*” olmak üzere iki kısma ayrıldığı beyân edilmiştir. Tefsirlerde ve *Ulûmu'l-Kur'ân* eserlerinde “*muhkem ve müteşâbih*” kavramlarının ıstilahî tanımı ve kapsamıyla ilgili aktarılan yorumlar içinde “*mânaya delâleti açık âyetlerin ‘muhkem’, mânaya delâleti gizli âyetlerin ‘müteşâbih’*” olarak tanımlanması diğer tariflerin birçoğunu içine alması sebebiyle ön plana çıkmaktadır. Tîbî (ö.743/1343) bu iki terimi “*muhkem, mânası açık olandır; müteşâbih de buna aykırı olandır.*” şeklinde tanımlamıştır.¹

Şâtübî (ö.790/1388), *müteşâbih* ifadeleri “*hakiki*” (mutlak) ve “*izâfî*” olarak iki kısma ayırmış; Âl-i İmrân sûresi yedinci âyette zikredilen *müteşâbihin* “*anlamını kavramamız için bir yol bırakılmamış ve kastedilene dair delil koyulmamış hakiki müteşâbih*” olduğunu ileri sürmüştü; *Kur'ân'da bu tür müteşâbihlerin az bulunduğunu* ifade etmiştir. *İzâfî müteşâbihin (tebeî) mâna bakımından âyetin kapsamına girse bile âyetin sarîh anlamına dâhil olmadığını; bu tür benzeşikliğın/kapalılığın “inceleyen kimsenin yeterli gayreti göstermemesi, hevâsına tâbi olarak beyân (muhkem âyetler ve sahih hadislerle açıklama) yolundan sapması, delillerin bulunduğu konumları bilmemesi”* gibi sebeplerden kaynaklandığını belirtmiştir.²

Mukattaa harflerin *müteşâbih* âyetlerden olduğu görüşü sahâbe döneminden itibaren ağırlık kazanmıştır. Örneğın “*Her kitabın bir sırrı vardır. Kur'ân'ın sırrı da sûrelerin başlangıçlarıdır.*”³ sözü Hz. Ebû Bekir'e (ö.13/634) nisbet edilmiştir. Benzer şekilde “*Mukattaa harflerin tefsir edilemeyen gizli (bilgilerden)*” olduğu görüşü Hz. Ömer'e (ö.23/644), Hz. Osman'a (ö.35/656) ve İbn Mes'ûd'a (ö.32/652-53) isnâd edilmiştir.⁴ Ancak bu rivâyetlerin senedi bulunmadığından söz konusu sahâbilerin bu sözü söylediğine hükmedilememektedir. Ayrıca mukattaa harflerin anlamına dair İbn Mes'ûd'a⁵ nisbet edilen bazı görüşlerin başka rivâyetlerde yer alması yukarıdaki rivâyetin İbn Mes'ûd'a isnâdı hususundaki şüpheyi artırmaktadır.

¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî, (Kahire: Dâr-u Hicr, 2001), 5/199; Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (b.y.: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, 1974), 3/4.

² İbrahim b. Musa eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen, (b.y.: Dâru İbn Affân, 1997), 3/315-328.

³ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 1/136; Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzil fi Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999), 1/80.

⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/210; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Bahru'l-Ulûm*, (b.y.: ts.), 1/21; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, (Dimeşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr – Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414/1993), 1/34.

⁵ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/204-207; Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm li İbn Ebî Hâtim*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, (b.y.: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998), 7/2396;

Tâbiîn döneminde de bu harflerin mânâsı bilenemeyecek *müteşâbih*lerden olduğu görüşünü benimseyenler olmuştur. Örneğin Şa‘bî’nin (ö.104/722) sûre başındaki harfleri soran kimseye, “Gerçekten her kitabın bir sırrı vardır. Kur’ân’ın sırrı da sûrelerin başlangıçlarıdır. O (harflerle ilgili soru sormayı) bırak, bunun dışındaki şeylerden sor.” diyerek cevap verdiği aktarılmıştır. Benzer şekilde “Sûrelerin girişindeki hece harfleri Allah Teâlâ’nın kendi ilmine özel kıldığı *müteşâbih*lerdendir ve Kur’ân’ın sırrıdır. Bu harflerin zâhirine iman ederiz, onlar hakkındaki ilmi Allah’a bırakırız. Bu harflerin Kur’ân’da zikredilmesinin faydası, onlara iman edilmesini istemektir.” iddiası Şa‘bî’ye ve aynı görüşte olan bir gruba nisbet edilmiştir.⁶ Daha sonra Râzî (ö.606/1210), Ebû Hayyân (ö.745/1344), Şevkânî (ö.1250/1834) gibi bazı müfessirler bu görüşü benimsemiştir.⁷

Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1942), Meryem sûresinin başında yer alan mukattaa harflerin medlûllerine dair ileri sürülen bazı görüşleri zikrettikten sonra bu harflerin anlamına dair (harfin kendisine delâlet etmesi dışında) *vaz’î delâlet bakımından dilde bir mânânın sabit olmadığını, aklî delâletin ise sayılamayacak kadar çok ihtimalinin bulunduğunu* belirtmiştir. Örneğin “Kêf harfi, Zekerîyya’ya; Hê, zevcesine; Yê, Yahyâ’ya; Ayn, Îsâ’ya; Sâd, Mustafâ’ya” sembol olarak sûrenin muhtevasının özeti olmasının veya “Kêf, kelîmâta; Hê, lâhuta; Yê, yakîne; Ayn, ilme; Sâd, sıdka” işâret olarak önceki sûre sonunun özeti olmasının vs. ihtimal dâhilinde bulunduğu; bundan dolayı sayısız vecih içinde *müteşâbih* olduğunu ifade etmiş ve bunun bir yararını şöyle açıklamıştır: Bunun faydası, kendi haline bırakılacak aklın ihtimaller içinde nasıl çırpındığını göstererek yüksek maksatları idrak etmedeki acizliğini ve hayretini hatırlatmaktır ki buna, “ilimde derinleşenlerin imtihanı” denir.⁸

Mukattaa harflerin anlamını yalnızca Allah Teâlâ’nın bildiğini, beşer aklının bunu kavrayamayacağını iddia edenlerin aksine *bu harflerin mânâsının anlaşılabilirliğini* savunan müfessirler de bulunmaktadır. Örneğin İbn Kuteybe (ö.276/889) *müteşâbih* âyetlerin anlamının bilinebileceğini savunurken, *müfessirlerin Kur’ân’dan herhangi bir şey hakkında görüş açıklamayarak “Bu, Allah’tan başkasının bilemeyeceği müteşâbihtir” demediklerini, bilakis tüm âyetleri tefsire giriştiklerini hatta sûrelerin başındaki mukattaa harfleri de açıkladıklarını* savunmuştur.⁹

Allah’ın kitabında anlaşılması imkânsız olan şeylerin bulunmasını câiz görmeyenler şu delilleri ileri sürmektedir: *Kur’ân’ın tedebbür edilmesi emredilmiştir, anlaşılmaz olanın üzerinde nasıl düşünülür? Vahyin Arap diliyle indirildiğinin beyân edilmesi anlaşılır olmasını gerektirmektedir.*

Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî, (Kahire: Merkezü Hicr li’l-Bühûs ve’d-Dirâsâti’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye, 2003), 1/56-57.

⁶ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzîl*, 1/80.

⁷ Ebû Abdillâh Fahrreddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2000), 27/575; Esîrüddîn Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît fi’t-Tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 2000), 1/60; Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 1/36.

⁸ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, (İstanbul: Yenda Yayın Dağıtım, 2001), 5/431.

⁹ Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân*, thk. İbrahim Şemsüddin, (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/ 67.

Kur'ân'ın hidâyet,¹⁰ (akıllara ve gönüllere) ulaşan bir hikmet¹¹ olarak nitelenmesi anlaşılabilir olduğunu ifade etmektedir.¹²

Müfessirlerin önemli bir kısmı bu harflerin anlamına dair ileri sürülen görüşlerin bir kısmını eleştirmeksizin nakletmiştir. Bu tutum söz konusu harflerin anlamının ve delâletinin bulunmasını müfessirlerin büyük kısmının makul gördüğüne işâret etmektedir. Bu harflerin anlamının bilinebileceğini savunanlar bu konuda birçok farklı görüş ileri sürmüştür. Bunlardan öne çıktığı varsayılan bazı görüşler ayrı başlıklar altında incelenecektir.

2. Kısaltma Teorisi Bağlamında Mukattaa Harflerin Allah'ın İsimlerine Delâleti

Mukattaa harflerin anlamına dair sahâbeden nakledilen rivâyetler dikkate alındığında bu konudaki görüşlerin çoğunun günümüzde “kısaltma teorisi” olarak tanımlanan “*iktitâ' türü hazîf*” kapsamında olduğu görülmektedir.

Meânî ilmindeki terim anlamıyla “*iktitâ', sözcükten bazı harflerin hafzedilmesidir*”. Bazen sözcükten yalnızca bir veya birkaç harf zikredilerek diğer harfler hafzedilir. Ancak zikredilen harf ile hangi sözcüğün kastedildiğinin anlaşılması için karînenin (ipucunun) bulunması belâgat açısından zorunludur.¹³

Sûre başındaki harflerin delâleti ile ilgili kısaltma teorisi bağlamında öne sürülen görüşlerin büyük kısmını Allah Teâlâ'nın en güzel isimleri oluşturmaktadır. Ancak bunun dışında aşağıda incelenecek başka medlûller de ileri sürülmüştür.

Mukattaa harflerin Allah Teâlâ'nın en güzel isimlerine delâlet ettiğini iddia edenler genellikle bu harflerin Rabbimizin hangi ismine delâlet ettiği hususunda ihtilafa düşmüştür. Örneğin Meryem sûresinin başında yer alan beş mukattaa harften birincisi olan “*Kêf*” harfinin Allah Teâlâ'nın “*Kebîr*” veya “*Kerîm*” isminin ilk harfi olduğu görüşü İbn Abbas'a (ö.68/687-88) ve Saîd b. Cübeyr'e (ö.94/713 [?]) dayandırılmıştır. Bu harfin “*Kâfîn*” veya “*el-Kâfî*” isminin ilk harfi olduğu yönündeki iddia da İbn Abbas'a, Saîd b. Cübeyr'e ve Dahhâk'a (ö.105/723) isnâd edilmiştir.¹⁴

Meryem sûresinin başında zikredilen “*Kêf*” harfinin Allah Teâlâ'nın “*el-Kebîr*”, “*el-Kerîm*”, “*el-Kâfî*” isimlerinden hangisine delâlet ettiğini ayırt etmemizi sağlayacak karîneler zikredilmediği gibi genel olarak ilgili harfin Allah Teâlâ'nın isimlerinden bir isme delâlet ettiğini gösteren deliller de ortaya konulmamıştır. Bu durum diğer mukattaa harfler için de geçerlidir.

¹⁰ Yûnus, 10/57.

¹¹ Kamer, 54/5.

¹² Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 2/252.

¹³ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 3/117; Abdülazîm İbrâhim Muhammed el-Mut'inî, *Hasâisu't-Ta'biri'l-Kur'ânî ve Simâtühü'l-Belâğîyye*, (b.y.: Mektebetü Vehbe, 1992), 2/69.

¹⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 15/444-448; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdí, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. Seyyid b. Abdülmaksûd, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 3/353.

Benzer şekilde Bakara sûresinin başında yer alan “*Elif*” mukattaa harfinin “*Allah*” ismine delâlet ettiği ileri sürülmüştür.¹⁵ Bu görüşü savunanların yukarıdaki sorulara ek olarak şu sorulara da cevap vermesi gerekmektedir: Allah Teâlâ’nın isminin harf olarak kısaltılması câiz midir? Bu konudaki deliller nelerdir? Eğer câiz olduğu ispatlanabilirse “*âlemlerin Rabbi*, ‘*Allah*’ sözcüğünü tekrarlamak sûretiyle zikredildiği gibi Onun ismine delâlet ettiği iddia edilen ‘*Elif*’ harfini tekrarlayarak da zikredilebilir mi?” Dua ederken “Ya Elif!” diyerek dua edilebilir mi? Bunun delili nedir? Yalnızca “yoktan var eden *vâcibü’l-vücûda*” mahsus olan “*Allah*” ismine delâlet eden “*Elif*” harfinin kullara isim olarak verilmesi caiz olur mu?

3. Peygamberlerin İsimlerine ve Vasıflarına Dair Görüşler

Mukattaa harflerin bir kısmının Hz. Peygamberin isimlerine ve ona özgü vasıflara delâlet eden remizler olduğu iddia edilmiştir. İbn Abbâs’a nisbet edilen bir görüşe göre Yâsîn sûresinin başında yer alan harflerin “*Yâ İnsân!*” hitabına delâlet ettiği ve bu ifade ile Hz. Peygamber’in kastedildiği belirtilmiştir. “*Yê, Sîn*” harflerinin delâleti ile ilgili olarak tefsirlerde öne çıkan bu görüş Hasan-ı Basrî’ye (ö.110/728), İkrime’ye (ö.105/723), Dahhâk’a, Katâde’ye (ö.117/735) ve Saîd b. Cübeyr’e de isnâd edilmiştir. Bu görüşü temellendirmek üzere “*Yê, Sîn*” lafızlarının Tay (Benî Tay) lehçesinde “*Yâ İnsân!*” anlamına geldiği ileri sürüldüğü gibi Habeş dilinde ve Süryânice’de bu anlama geldiği de iddia edilmiştir. “*Yê, Sîn*” lafzının “*Yâ Seyyid!*” ifadesine delâlet ettiği de savunulmuştur.¹⁶ Görüldüğü üzere “*Yê, Sîn*” lafzının hangi dilde ne anlama geldiği üzerinde ittifak edilmemiştir. Bu görüşü savunanların apaçık Arapça olarak indirilen Kur’ân’da Arap dilinde yaygın olarak kullanılmayan lafızların hangi belâğî gerekçeyle sûre başında zikredildiğini açıklamaları gerekir.

İbn Mülûke’ye (ö.1276/1860) göre¹⁷ “*Elif*” Hz. Peygamberin “*Ahmed*” ismine ve “*Ebu’l-Kâsım*” künyesine; “*Lâm*”, onun “*Lübbü’l-Vücûd*” sıfatına; “*Mîm*” ise “*Muhammed*” (s.a.s.), “*Mübeşşir*” ve “*Münzir*” isimlerine delâlet etmektedir. Ayrıca o, bunların hepsinin mukadder bir nidâ harfî sebebiyle münâdâ olduğunu söylemiş, “*Yê, Sîn*” lafzında bu nidâ harfinin açıkça zikredilmesini delil olarak göstermiştir.¹⁸ “*Elif*” harfinin iki medlûle birden eşit şekilde delâlet ettiğinin hangi karîne ile anlaşıldığı meçhuldür. Hz. Peygamberin “*Lübbü’l-Vücûd*” lafzıyla meşhur olan bir sıfatı bilinmemektedir. “*Elif, Lâm, Mîm*” harflerinin tefsiri ile ilgili olarak bu medlûlleri savunan İbn Mülûke söz konusu iddialarını ispatlayacak herhangi bir delil sunmamıştır.

Sûre başındaki bazı harflerin diğer Peygamberlerin isimlerine delalet ettiği de ileri sürülmüştür. Örneğin Meryem sûresinin başında yer alan “*Kêf harfinin Hz. Zekeriyya’ya; Yê harfinin*

¹⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî el-Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, thk. Mecdî Bâslûm, (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005), 1/370.

¹⁶ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, 14/398-399; Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, 8/502; Sa’lebî, *el-Keşf*, 8/120; Mâverdî, *en-Nüket*, 5/5; Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî, (Beyrût: Dâru’l-Küttâbî’l-Arabî, 1422/2001), 3/516; Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifü’l-İşârât*, thk. İbrâhim Besyûnî, (b.y.: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Küttâb, ts.), 3/211.

¹⁷ Muhammed b. Salih İbn Mülûke et-Tûnusî.

¹⁸ Muhammed Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, (b.y.: ed-Dâru’t-Tûnisiyye, 1984), 1/208.

Hız. Yahyâ'ya; Ayn harfinin ise Hz. İsa'ya"¹⁹ delalet ettiği söylenmiştir. Bu görüş sûrenin muhtevası ile uyumlu olduğu için dikkate değerdir. Ancak söz konusu delâletleri açığa çıkaracak karinelerin ortaya koyulması gerekmektedir.

4. Varlıkların İsimleri ile İlgili Görüşler

Sûre başındaki harflerin varlıkların isimlerine delalet ettiği yönündeki görüşler iki kısma ayrılmaktadır. Birinci gruba giren görüşler bu harflerin "iktitâ' türü hazif" yoluyla bazı varlıkların isimlerine delalet ettiğini ileri sürmektedir. Örneğin "Tâ" mukattaa harfinin "Tûbâ (ağacına)", "Sîn" mukattaa harfinin de "Sidretü'l-müntehâya" delalet ettiği ile ilgili görüş Ca'fer es-Sâdık'a (ö.148/765) nisbet edilmiştir.²⁰ Buna göre söz konusu iki mukattaa harf "kısaltma teorisi" kapsamında "Tûbâ" ve "Sidretü'l-müntehâ" isimlerinden seçilerek kullanılmıştır.

İkinci gruba giren görüşler bu harfleri "çok anlamlılık" çerçevesinde değerlendirerek mukattaa harflerden birkaçının hem harflerin hem de bazı varlıkların isimleri olduğunu ileri sürmektedir. Ancak bunlar sayıca az olduğundan istisnâ sayılabilir. Örneğin "Nûn" lafzının "hokka" anlamında olduğu ile ilgili tefsirler Hz. Peygambere nisbet edilmiştir. Ancak aynı görüş İbn Abbas'a, Hasan-ı Basrî'ye ve Katade'ye de isnâd edildiğinden rivâyetin merfû olması şüphelidir.²¹

Mukattaa harflerden olan "Kâf" lafzının "yeryüzünü kuşatan bir dağın ismi" olduğu söylenmiştir. Mâtürîdî (ö.333/944) *Arapların azameti ile ilgili çeşitli rivâyetler zikredilen "Kâf Dağını" bilmedikleri* gerekçesiyle bu görüşün zayıflığına dikkat çekmiştir.²²

Sûre başındaki harflerin varlıkların isimlerine delâlet etmesi aklen mümkündür. Ancak ileri sürülen anlamın kastedildiğini gösteren karinelerin belirtilmesi zorunludur. Aksi takdirde savunulan görüş Arap dili bakımından ispatlanamaz.

5. Kur'ân'ın ve Sûrelerin İsimlerine Dair Görüşler

Sûre başındaki harflerin Kur'ân'ın isimlerinden birer isim olduğuna dair görüş Katade'ye nisbet edilmiştir. İbn Âşûr (ö.1973), bazı sûrelerin mukattaa harflerden sonra Kur'ân'ın ismi ile münasebeti kurulamayan âyetlerle devam ettiğine dikkat çekerek bu görüşün doğru olmadığını belirtmiştir.²³ Arap alfabesinin on dört harfini tek veya terkip halinde Kur'ân'ın ismi kabul etmek delilsiz bir iddiadır. Zira bir lafzın Kur'ân'ın ismi olduğunu bilmemiz için Allah Teâlâ'nın bunu Kur'ân'da belirtmesi veya Hz. Peygamber'in açıklaması gerekir.

Mukattaa harflerin başında buldukları sûrelerin isimleri olduğu yönündeki görüş Zeyd b. Eslem'e (ö.136/754) isnâd edilmiştir. Bu görüşü Sibeveyhi (ö.180/796) veya Halil b. Ahmed'in de (ö.175/791) benimsediği ileri sürülmüş, Zemahşerî (ö.538/1144) bunun çoğunluğun görüşü olduğunu

¹⁹ Yazır, *Hak Dini*, 5/431.

²⁰ Sa'lebî, *el-Keşf*, 7/156.

²¹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 23/142-144.

²² Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 21/401; Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, 9/101-342-343; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûni – İbrâhim Atfîş, (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 3/17; 16/2.

²³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 15/452; Mâverîdî, *en-Nüket*, 3/352; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 1/211.

iddia etmiş; Râzî (ö.606/1210) kelâmcıların çoğunun görüşü olduğunu belirtmiştir. Kaffâl (ö.365/976), Arapların harflerin isimleriyle birçok şeyi adlandırdığını şöyle örneklendirmiştir: “*Araplar Hârise b. Lâmi’t-Tâi’nin babasına ‘Lâm’, bakıra ‘Sâd’, paraya ‘Ayn’, buluta ‘Ğayn’ demiştir. Yine onlar ‘Kâf dağı’ demişler ve balığa ‘Nûn’ ismini vermişlerdir.*” Bu örneklerden hareketle alfabedeki harflerin adlarının sûrelere de isim olarak verilebileceğine işaret edilmiştir.²⁴

Başka sûrede tekrar edilmeyen mukattaa harflerin ikincil işlevlerinden birisinin de sûrelerin ismi olması mümkün görülse bile bu durum söz konusu harflerin buldukları sûrenin muhtevası ile münasebeti kurulabilecek açık bir delâletinin bulunmadığı şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü Kur’ân-ı Kerîm’in diğer sûrelerinin isimleri de sûrede zikredilenlerden seçilmiştir. Ancak sûrenin ismi olmanın dışında metin içinde kendi anlamlarını da ifade etmektedirler.

6. Sûre Başındaki Harflerin Tenbîh Harfleri Olduğu Görüşü

Mukattaa harflerin “ا”، “هـ”، “أـ”، “يـ” *tenbîh* ve *nidâ* harfleri gibi sözün başında dikkat çekmek için uyarı amaçlı kullanılmış harfler olduğu görüşü Sa’leb’e (ö.291/904) ve Ahfeş el-Evsat’a (ö.215/830 [?]) aittir. Daha sonra birçok müfessir bu görüşü benimsemiştir.²⁵

Sûre başlarındaki bu harflerin nüzûl sebebine dair şu rivâyet zikredilmiştir: “*Hz. Peygamber tüm namazlarda cehren okuyor, müşrikler de el çırpıp ıslık çalıyor (gürültü yapıyorlardı). Bunun üzerine mukattaa harfler nâzil oldu. Böylece o harfleri dinlediler ve hayret içinde kaldılar.*” Bu rivâyeti tâbiî âlimlerden ders almış sadûk bir râvî olan Ebû Ravk Atiyye b. el-Hâris el-Hemedânî nakletmiştir.²⁶ Ancak rivâyetin senedi zikredilmediği için sebep-i nüzûlün bu hâdise olduğuna hükmedilemez.

Sûre başında söz konusu harfleri duyan kimsenin mânasından önce lafzı dikkati çeken bu harflerden etkilenmesi ve okunana dikkat kesilmesi herkesin kabul edeceği açık bir husus olduğundan mukattaa harflerin Kur’ân’daki sûrelerin dörtte birinden fazlasının başında zikredilmesinin belâğî işlevlerinden birisinin de “*tenbîh*” (uyarı) olduğu söylenebilir. Bu harfler aslî delâletlerine ek olarak *tenbîh* işlevini de yerine getirmesine rağmen onları *tenbîh harfleri* olarak isimlendirmek güçtür. Çünkü bu harflerin *tenbîh harfleri* olarak isimlendirilmesi onların birinci düzeydeki aslî anlamının *tenbîh* olduğunu ileri sürmek anlamına gelmektedir. Bu iddianın Arap dili açısından izah edilmesi gerekir. Zira Arap dilinde beş tane *tenbîh harfini* art arda sıralamak bilinen bir uygulama olmamasına rağmen Meryem ve Şura sûrelerinde beş harf art arda kaydedilmiştir. Ayrıca bu harflerin çoğunluğu Araplar tarafından *tenbîh harfi* olarak kullanılmamıştır. Dolayısıyla “*tenbîh*” anlamını, mukattaa harflerin aslî anlamına ek olarak bu harflerin ikincil belâğî işlevlerinden birisi olarak kabul etmek daha makuldür.

²⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 2/252-253; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 1/211.

²⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 1/214.

²⁶ Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî Sinâati’l-İ’râb*, thk. Ali Bû Mülhim, (Beyrût: Mektebetü’l-Hilâl, 1993); 409; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/25; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr fî’l-Akîdeti ve’ş-Şerîati ve’l-Menhec*, (Dımeşk: Dâru’l-Fikr, 1430/2009), 16/50.

7. Sûre Başındaki Harflerin Kasem İfade Ettiği Görüşü

Arap dilinde yemin ifadelerinde genellikle üç farklı unsur yer almaktadır. Bunlar “*yemin fiili/harfî*”, kendisi ile yemin edilen “*muksem bih*” ve kendisi için yemin edilen “*muksem aleyhtir*”. Mukattaa harflerin yemine delâlet etmesi ile ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır:

Birinci görüşe göre Allah Teâlâ Kur’ân’da “*kaleme*” yemin ettiği gibi yirmi dokuz sûrenin başında da “*harflere*” yemin etmiştir. Kendileri ile yemin edilen bu harfler “*muksem bihtir*”. Buna göre Allah Teâlâ “*Nûn*” harfi, “*Kâf*” harfi gibi on dört mukattaa harfe yemin etmiş, bununla alfabedeki tüm harfleri kastetmiştir. Ahfeş el-Evsat bunun gerekçesini şöyle açıklamıştır: “*Sahip oldukları şeref ve fazilet sebebiyle Allah Teâlâ bu harflerle yemin etmiştir. Çünkü bu harfler indirdiği kitapların temelini, en güzel isimlerinin ve yüce sıfatlarının başlangıçlarını oluşturmakta; toplumların dillerinin de asıllarını teşkil etmektedir. Onlar bu harfler vasıtasıyla birbirleriyle tanışmakta, Allah’ı zikretmekte ve Onun birliğini ilan etmektedir.*”²⁷

İkinci görüşe göre bu harflerin *iktitâ’ türü hazif* yoluyla gösterdiği medlûller “*muksem bihtir*”. Mukattaa harflerin Allah Teâlâ’nın isimlerinden (alınmış bazı harfler) olduğu ve Rabbimizin bu harfler ile yemin ettiği görüşü İbn Abbas’a dayandırılmıştır. Bu harflerin bir kısmı ile Hz. Peygambere yemin edildiği de ileri sürülmüştür.²⁸

Mukattaa harflerin bir kısmının birçok sûrede tekrar edildiği bazı harflerin ise bir sûrenin başında zikredildiği dikkate alındığında birinci görüşün uzak bir ihtimal olduğu anlaşılmaktadır. Mukattaa harflerin medlûllerine yemin edildiğini savunan ikinci görüş; söz konusu medlûllerin karînelere desteklenmesi ve sûrenin muhtevası ile münasebetinin kurulması durumunda kabul edilebilir.

8. Mukattaa Harflerin Başlangıç Harfleri Olduğu Görüşü

Arapların şiirlerine başlarken bazen “*بَلْ*” “*بَلْ*” gibi harfleri/edatları kullanmasından hareketle mukattaa harflerin de Allah Teâlâ’nın sûrelere kendileri ile başladığı “*başlangıç harfleri*” (*fevâtiḥ*) olduğu ileri sürülmüştür. Bu görüş Mücahid’e (ö.103/721), Hasan-ı Basri’ye ve İbn Cüreyc’e (ö.150/767) nisbet edilmiştir.²⁹ Bu görüşü savunanların istişhâd ettikleri beyitlerden birisi şöyledir:

“*بَلْ. وبلدة ما الاتس من أهلها*”

“*Bilakis. Nice (ıssız) belde vardır ki ahalisinden hiç insan kalmamıştır.*”³⁰

Bu beytin başındaki “*بَلْ*” edatı beyte dâhil değildir ve vezninin dışındadır. Fakat şâir bu edatı kullanarak bir sözü bölüp ayırmakta diğer söze başlamaktadır. Mukattaa harflerin de bunun gibi “*başlangıç harfleri*” olduğu iddia edilmiştir. Bununla ilişkili olarak Ahfeş el-Evsat “*Kur’ân’da anlamı*

²⁷ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1/137; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/25; Râzî, *Mefâtiḥu’l-Ğayb*, 2/254; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 1/212.

²⁸ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, 1/207; 7/16; Kurtubî, *el-Câmi*, 15/5.

²⁹ Saïd b. Mes’ade Ahfeş el-Evsat, *Meâni’l-Kur’ân li’l-Ahfeş*, thk. Hüda Mahmûd Kurâa, (Kâhire: Mektebetü’l-Hancî, 1990), 1/21; Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, 1/205-213; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 8/2747; Mâverdi, *en-Nüket*, 2/420.

³⁰ Ahfeş, *Meâni’l-Kur’ân*, 1/21; İbn Cerîr, *Câmiü’l-Beyân*, 1/205-213.

bulunmayan şey olur mu?” sorusuna şöyle cevap vermiştir: “Allah Teâlâ, (vahye muhatap olan kimsenin) önceki sûrenin tamamlandığını ve diğer sûrenin başladığını bilmesi için bu harflerle sûreye başlamış; böylece bu harfleri iki sûrenin arasını ayırmaya alamet kılmıştır.”³¹

Bu görüşü savunanların, neden tüm sûrelere değil de yalnızca yirmi dokuz sûreye mukattaa harflerle başladığına ve uzun sûreler parça parça nâzil olmasına rağmen bu harflerin niçin konu başlarında hiç kullanılmayıp yalnızca sûre başında kullanıldığına cevap vermesi gerekir.

9. Mukattaa Harflerin Meydan Okumaya Delâlet Etmesi

Sûre başında zikredilen harflerin bir tür meydan okumaya delâlet ettiği görüşü birçok müfessir tarafından kabul görmüştür. *Kelâmın unsurları ve sözün maddesi olan bu harfleri sûre başlarında zikretmekle Allah Teâlâ'nın “bu kitabın bu harflerden oluştuğunu” beyân ettiği ve onların bu kitabın benzerini getirmekten aciz kaldığına dikkat çektiği ifade edilmiştir.* Böylece inkâr edenlere “eğer bu kitap beşer (Hz. Peygamber) tarafından oluşturulsaydı yardımlaşmanıza rağmen ona karşı koymakta aciz kalmazdınız” mesajı verilmiştir.³²

Meydan okumaya delâlet eden bu harflerin neden Kur'ân'ın başında toplu halde zikredilmediği ve sûrelerin başında ayrı ayrı kaydedildiği sorusuna Zemahşerî şöyle cevap vermiştir: “Çünkü kendisi ile meydan okunan (kitabın) başka şeyden değil yalnızca o harflerden oluştuğuna (farklı sûrelerde) tekrar dikkat çekmek ve birden çok yerde yeniden meydan okumak teahhüdi bir defa zikretmekten maksada daha fazla ulaştırmakta; meydan okumayı kulaklara ve kalplere daha çok yerleştirmektedir.”³³

Bu görüş makul olmakla birlikte mukattaa harflerin aslî delâletinin ve tek amacının meydan okuma olduğunu söylemek güçtür. Zira bu görüş neden bazı harflerin sûre başında bir defa kullanıldığını, bazılarının tekrar tekrar kullanıldığını açıklamamaktadır.

10. Harflerin Hz. Peygamber'in Ümmîliği ile İlişkili Mucizeye İşaret Etmesi

Rasûlullah'ın (s.a.s.) ümmî olduğu ve yazı yazmadığı³⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de ifade edilmiştir. Buna göre harflerin isimlerini alfabe öğretildiği şekilde bilmemektedir. *Konuşma içinde harfleri kullanmak herkesin alışkın olduğu bir durumdur; ancak bu harflerin isimlerini yalnızca öğrenim görenler bilmektedir.* Örneğin Hz. Peygamber'in “فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا” “Şimdi güzel bir sabırla sabret!”³⁵ âyetini okurken “صَبْرًا” sözcüğünün ilk harfini “sa” olarak okuması normal bir durumdur. Ancak okuma yazma bilmediği için bu harfin alfabedeki adının “Sâd” olduğunu bilmesi; benzer şekilde alfabenin yarısını oluşturan harflerin isimlerini kendi bilgisiyle sûre başında zikretmesi mümkün değildir. Dolayısıyla Hz. Peygamberin herhangi bir beşerden öğrenim görmeksizin bu harflerin

³¹ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, 1/21; İbn Cerîr, *Câmiü'l-Beyân*, 1/205-213.

³² Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğib el-İsfahânî, *Tefsîru'r-Râğib el-İsfahânî*, thk. Muhammed Abdülazîz Besyûnî, (b.y.: Külliyyetü'l-Âdâb - Câmiatü Tanta, 1999), 1/70; Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*, (Beyrût: Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, 1407/1986), 4/70.

³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/30.

³⁴ A'râf, 7/157; Ankebût, 29/69.

³⁵ Meâric, 70/5.

isimlerini okuması, getirdiği Kitabın vahiy olduğunu ve onun Allah'ın rasûlü olduğunu tasdik eden bir mucize olarak görülmüştür.³⁶

Bu mucizenin sadece müminleri ikna edebileceği savunulabilir. İnkâr edenler sûre başında zikredilen on dört harfin ismini Hz. Peygamber'in bir beşerden öğrendiğini, bir insanın on dört harfin adını duyarak ezberleyebileceğini iddia edebilirler. Bu durumda şu soruları cevaplamaları gerekir: Bu varsayıma göre Hz. Peygamber harflerin isimlerini ya bir Müslümandan veya bir gayr-i müslimden öğrenmiştir. Eğer gayr-i müslim birisinden öğrendiği iddia ediliyorsa kendisine bu harflerin adlarını öğreten gayr-i müslim inanmadığı Hz. Peygamberle ilgili bu bilgiyi neden açıklamamıştır ve böyle bir eğitim aldığına dair haber niçin güvenilir tarihsel rivâyetlerde yer almamaktadır? Eğer bu harflerin isimlerini Müslüman bir kimseden öğrendiği ileri sürülüyorsa ona bu harflerin isimlerini öğreten Müslüman, en büyük iftihâr vesilesi sayacağı bu bilgiyi neden ilan etmemiştir ve söz konusu haber niçin sahîh bir rivâyette kaydedilmemiştir? Hz. Peygamberin tebliğ ve davet görevine başladıktan sonraki hayatı hem kendisine iman edenler hem de onunla mücadele edenler tarafından dikkatle takip edildiğinden güvenilir tarihî rivâyetlere dayanmayan bu tür varsayımlar açık gerçekleri tartışmalı hale getirmekten uzaktır. Sonuç olarak Hz. Peygamberin *ümmî* olmasına rağmen harflerin isimlerini zikretmesi bunu vahiy yoluyla öğrendiğinin delili olduğundan Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin mucizelerine dâhildir.

Bu görüş mukattaa harflerin i'câza delâlet eden belâğî işlevlerinden birisini açıklamaktadır. Ancak bu harflerin birinci düzeydeki açık anlamı ve tefsiri değildir.

11. Lugavî İ'câz Görüşü

Arap dilinde yirmi sekiz harf yer almaktadır. Sûre başlarında ise bunlardan on dört tanesi mukattaa harf olarak kullanılmıştır. Zemahşerî Arap alfabesindeki harflerin mahreçlerine göre dağılımlarını dikkate alarak mukattaa harflerin seçiminde olağanüstü bir taksîmât ve tercih bulunduğunu ileri sürmüş ve bunun Kur'an'ın "*lugavî i'câzını*" gösteren bir delil olduğunu şu şekilde açıklamıştır:³⁷

*"Arap dilindeki mehmûse harflerin yarısı olarak Sâd, Kêf, Hê, Sîn, Hâ harfleri; mechûre harflerin yarısı olarak Elif, Lâm, Mîm, Râ, Ayn, Tâ, Kâf, Yê, Nûn harfleri; şedîde harflerin yarısı olarak Elif, Kêf, Tâ, Kâf harfleri; rihvet harflerin yarısı olarak Lâm, Mîm, Râ, Sâd, Hê, Ayn, Sîn, Hâ, Yê, Nûn harfleri; itbâk harflerinin yarısı olarak Sâd, Tâ harfleri; infitâh harflerinin yarısı olarak Elif, Lâm, Mîm, Râ, Kêf, Hê, Ayn, Sîn, Hâ, Kâf, Yê, Nûn harfleri; isti'lâ harflerin yarısı olarak Kâf, Sâd, Tâ harfleri; münhafîda harflerin yarısı olarak Elif, Lâm, Mîm, Râ, Kêf, Hê, Yê, Ayn, Sîn, Hâ, Nûn harfleri; kalkale harflerinin yarısı olarak Kâf, Tâ harfleri seçilip mukattaa harfler şeklinde sûre başlarında kullanılmıştır."*³⁸

³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/28; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 2/254.

³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/29-30.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/29-30.

Zemahşerî, kelime ve terkipler incelendiğinde sayılan bu cinslerden Allah Teâlâ'nın zikrettiklerinin zikretmediklerinden daha fazla olduğunun görüldüğünü, bir şeyin büyük kısmının ise tamamı konumunda kabul edildiğini belirtmiştir. Buna göre (Arap dilinde ve Kur'ân'da) daha fazla kullanılan harflerin sûre başında zikredilmesi tüm harflerin (sûre başında) zikredilmesi gibidir. Sanki Allah Teâlâ Arapların sözlerini oluşturdukları lafızları (harfleri) sûre başında sayarak onları susturmuş ve delili kabul etmek zorunda bırakmıştır.³⁹

Kur'ân'ın *lugavî i'câzına* katkı sağlayan bu tespit Hz. Peygamber'in ümmîliği ile ilişkili i'câz görüşü ile birleştirilebilir. Şöyle ki; okuma yazma bilmeyen bir kimsenin bu harflerin hem isimlerini zikretmesi hem de harflerin Arap dilinde daha fazla kullanılan yarısını hikmetle seçerek sûre başında kullanması mümkün değildir. Bunu yapabilmesi için harflerin sıfatlarını ve cinslerine göre tasniflerini bilmesi gerekir. Hz. Peygamber okuma yazma bilmediğinden mukattaa harfleri vahiyle öğrendiği ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda aktarılan taksimatın mükemmelliği mukattaa harflerin sûre başında zikredilmesinin i'câza delâlet eden ikincil işlevlerinden birisi olabilir. Ancak bu görüş, neden mukattaa harflerin bir kısmının tekrarlandığını bir kısmının yalnızca bir yerde kaydedildiğini açıklamamaktadır. Ayrıca niçin bazı sûrelerin başında belli harflerin zikredilip diğer harflerin zikredilmediğini de izah etmemektedir. Dolayısıyla bu harflerin indirilmesindeki tek maksadın alfabenin dilde daha çok kullanılan yarısını oluşturan harflerinin mükemmel biçimde seçilmesi olmadığı anlaşılmaktadır. Belâğî işlevler ve işârî anlamlar mukattaa harflerin mânâ bakımından sonrasındaki âyetlere benzeyen ve onlarla münasebeti kurulabilen birinci düzeydeki aslî anlamının ve sarîh delâletinin yerini doldurmamaktadır.

12. Hisâbü'l-Cümel ile İlgili Görüşler Bağlamında Mukattaa Harfler

İbrânîcede, Ârâmîcede, Nebâtîcede ve Arapçada alfabe *ebced tertibine* göre sıralanmıştır. Hz. Peygamber döneminde de Arap alfabesi aynı sıralamaya sahipken Halife Abdülmelik b. Mervân (ö.86/705) döneminde günümüzdeki "elif-bê" sıralamasına geçilmiştir. Etkilendiği dillerde olduğu gibi Arap alfabesinde de harfler belli seslere delâlet etmesinin yanında birtakım sayılara da delâlet etmektedir. *Ebced tertibinde* alfabenin ilk dokuz harfi birler, ikinci dokuz harfi onlar, kalan on harfi ise yüzler basamağına göre düzenli bir sayısal değere sahiptir.⁴⁰ Arap dilinde harflerin sayısal değerinden söz edilirken daha çok "hisâbü'l-cümel" tamlaması kullanılmaktadır.

Hisâbü'l-cümelin câiz olup olmadığı İslâm âlimleri arasında tartışmalı bir konudur. İbn Hacer (ö.852/1449), İbn Abbâs'ın "ebced hesabı yapmayı yasakladığını ve bunun sihir kapsamında olduğuna işâret ettiğini" belirterek bunun akıldan uzak olmadığını; çünkü şeriatla bir aslının bulunmadığını ifade etmiştir.⁴¹ Tartışmanın merkezinde İbn Abbas'a nisbet edilen şu rivâyet yer almaktadır: "Nice ebced harflerini öğreten, yıldızları inceleyen kimse vardır ki, kıyamet gününde Allah katında hiçbir

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/30.

⁴⁰ Mustafa İsmet Uzun, "Ebcad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/68-70.

⁴¹ Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1960), 11/351.

nasibi yoktur."⁴² Bu rivâyeti İbn Zencûye (ö.251/865) şu lafızla aktarmıştır: “*Yıldızlara bakan ve ebced harflerini öğrenen nice kimse vardır ki, Allah katında hiçbir nasibi yoktur.*”⁴³ Beyhakî'nin (ö.458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'da kaydettiği rivâyette “*ebced yazan ve yıldızlara bakan bir topluluk hakkında İbn Abbas şöyle demiştir: Bunu yapan kimsenin Allah katında bir nasibinin olduğunu bilmiyorum!*”⁴⁴ İbn Ebî Şeybe'nin (ö.235/849) naklettiği rivâyete göre ise İbn Abbas şöyle demiştir: “*Doğrusu bir topluluk yıldızlara ve ebced harflerine bakıyorlar. Ben bunların (ahirette) nasibi olmayan bir topluluk olduğunu zannediyorum.*”⁴⁵ Son iki rivâyet bunun merfû bir rivâyet olma ihtimalini ortadan kaldırmakta ve İbn Abbas'ın kanaati olduğunu açıklamaktadır. Münâvî (ö.1031/1622) ilk rivâyetin şerhinde bu yasağın astronomi ile değil astroloji (yıldız falcılığı) ile ilgili olduğunu belirtmiş; “*kıyamet gününde Allah katında hiçbir nasibi yoktur*” ifadesinin gerekçesini “*tehlikeli işe atılmak ve bilgi sahibi olmadığı konuya dalmak, en azından kendisini ilgilendirmeyen boş işe dalmak, en kıymetli sermayesi olan ömrü faydasız biçimde zâyi etmek*” olarak açıklamıştır. Ayrıca Münâvî, İbn Abbas'ın belirttiği *bu yasağın haram kılmaya değil mekruhluğunu belirtmeye yönelik olduğunu, zira hisâbü'l-cümelin öğrenilmesinin zarûret olmadığını* ifade etmiştir.⁴⁶ Bu rivâyetlerde ebced hesabı ile yıldız falcılığının birlikte kullanılmasından dolayı *hisâbü'l-cümelî* öğrenenin yıldız falcılığına da başlayabileceği endişesi dikkat çekmektedir. İslam âlimleri tarafından bazen kötülüğe yol açması muhtemel ilimlerin öğrenimi de hoş görülmemiştir. Örneğin *ayın menzillerinin* (konak) ve *kendisiyle yön tayin edilen yıldızların isimlerinin öğrenilmesini* *Katâde ve Süfyân b. Uyeyne* (ö.198/814) (yıldız falcılığına yol açabileceği gerekçesiyle) *kerih görmüş*; *Nehâf* (ö.96/714), *Mücâhid* ve *Ahmed b. Hanbel* (ö.241/855) ise *buna ruhsat vermiştir.*⁴⁷

Genelde Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının özel de ise mukattaa harflerin *hisâbü'l-cümele* göre bazı delâletlerinin bulanabileceği iddiası ilk dönemden itibaren tefsirlerde zikredilmiştir. Mukâtil b. Süleymân'ın (ö.150/767) senedini zikretmeksizin aktardığı, Taberî'nin (ö.310/923) (rivâyetin üç farklı senedinden en zayıfı ile) ile tahrîc ettiği, Buhârî'nin (ö.256/870) *et-Târîhu'l-Kebîr*'de üç farklı senedini kaydettiği, İbn Abbas'tan ve Câbir b. Abdillâh b. Riâb'dan nakledilen bir rivâyete göre Huyey b. Ahtab bir grup Yahudiyle birlikte Rasûlullah'a gelerek “*Elif, Lâm, Mîm*” harfleriyle başlayan Bakara sûresinin ilk âyetleri hakkında “*Bunu sana Cibrîl Allah katından mı getirdi?*” diye sormuş, Hz. Peygamber “*evet*” cevabını verince “*Andolsun Allah senden önce peygamberler gönderdi; senin*

⁴² Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi, (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 11/41.

⁴³ Muhammad Abdür-raûf b. Tâcil'ârifin el-Münâvî, *Fezû'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, (b.y.: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1937), 4/17.

⁴⁴ Beyhakî'nin aktardığı şu merfû rivâyet de İbn Abbas'ın yukarıdaki sözü ile ilişkilidir: “*Kim yıldızlarla ilgili (meşru olmayan) bir ilim alursa sihirden bir bölüm almış olur. (İlki) arttıkça (diğeri de) artar.*” Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 8/238-239.

⁴⁵ Abdullâh b. Muhammed Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988), 5/240.

⁴⁶ Münâvî, *Fezû'l-Kadîr*, 4/17.

⁴⁷ Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Medîne: Mektebetü'l-Ğurebâi'l-Eseriyye, 1996), 3/69.

dışında onlardan herhangi bir peygambere hakimiyet süresinin ve ümmetinin ecelinin ne kadar olduğunu açıkladığını bilmiyoruz” demişlerdir. Huyey kendisi ile birlikte olanlara dönerek “Elif, birdir. Lâm, otuzdur. Mîm, kırktır. Bu da yetmiş bir sene eder. Hakimiyet müddeti ve ümmetinin eceli yetmiş bir sene olan bir peygamberin dinine girecek misiniz?” demiş; bunun üzerine Rasulullah (s.a.s.) gülmüştür. Ardından Rasûlullah’a dönerek “Ya Muhammed! Bununla birlikte başka (harfler de) var mı?” diye sormuş; Hz. Peygamber “evet” cevabını vererek “Elif, Lâm, Mîm, Sâd” âyetini okumuştur. (Huyey) Bunun daha ağır ve daha uzun olduğunu belirterek “Elif, birdir; Lâm, otuzdur; Mîm, kırktır; Sâd, doksandır; bu da yüz altmış bir sene eder; başka (harfler) var mı?” diye sormuştur. Rasûlullah “Elif, Lâm, Râ” âyetini okuyunca (Huyey) bunun iki yüz otuz bir sene ettiğini açıklamış ve başka (harfler) var mı?” diye sormuştur. Hz. Peygamber “Elif, Lâm, Mîm, Râ” âyetini okuyunca (Huyey) bunun da “iki yüz yetmiş bir sene” ettiğini belirtmiş ve “Gerçekten senin durumun bize karışık geldi Ya Muhammed! Öyle ki, sana az mı verildi, çok mu verildi bilmiyoruz.” demiştir. Ardından Yahudiler kalkınca Ebû Yasir kardeşi Huyey’e ve onunla birlikte olan Yahudi din adamlarına “Ne biliyorsunuz? Belki de bu (saydığı harflerin karşılığı olan sayıların) tamamı Muhammed (s.a.s.) için toplanmıştır. Yetmiş bir, yüz altmış bir, iki yüz otuz bir, iki yüz yetmiş bir; bunlar (da toplamda) yedi yüz otuz dört yapar.” demiştir. Bunun üzerine Yahudiler “gerçekten onun durumu bize benzeşik/kapalı geldi” demişlerdir. Âl-i İmrân sûresi yedinci âyetin bu kimseler hakkında nâzil olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁸

İbn Kesîr (ö.774/1373) bu rivâyetin senedinin zayıflığına dikkat çekerek rivâyeti reddetmiştir. Fakat Buhârî *et-Târîhu'l-Kebîr*'de söz konusu senedin dışında iki senet daha zikretmiştir. Ahmed Muhammed Şâkir (ö.1958), Buhârî'nin *el-Kebîr*'de kaydettiği İbn İshak (ö.151/768) yoluyla gelen birinci senette yer alan “Zeyd b. Sâbit'in mevlâsının” kim olduğunu râvînin bilmemesi sebebiyle rivâyetin zayıf olduğunu ileri sürmüştür. Ancak İbn İshak *Sîre*'de zikrettiği bir senette bu râvîyi “Zeyd b. Sâbit'in mevlâsı Muhammed b. Ebî Muhammed”⁴⁹ olarak tanıttığı gibi Taberî de tefsirinde İbn İshak'tan gelen yetmişten fazla senette söz konusu râvîyi “Zeyd b. Sâbit'in mevlâsı Muhammed b. Ebî Muhammed” olarak kaydetmiştir.⁵⁰ Buhârî'nin zikrettiği ikinci senette râvînin “Muhammed b. Ebî Muhammed” olarak kaydedilmesi de birinci senetteki “Zeyd b. Sabit'in mevlâsının” kim olduğunu açıklamaktadır. Bu durumda birinci senet için Şâkir'in iddia ettiği bilinmezlik (*cehâletü'r-râvî*) sebebiyle zayıflık söz konusu değildir.

⁴⁸ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/222; Ömer b. Ali İbn Âdil, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/259.

⁴⁹ İbn İshâk, Muhammed b. İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1978, s. 299. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, (Haydarâbâd: Dâru'l-Meârifî'l-Usmâniyye, ts.), 2/208; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/217, (V. Dipnot). Ebû'l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 1/72.

⁵⁰ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, thk. A. et-Türkî, I, s. 232, 237, 240, 241, 247, 249, 250, 252, 256.

İkinci senedin “*İkrime’den veya Saîd (b. Cübeyr)’den*” ifadesindeki şüphe sebebiyle *muzdarip* olduğu Şâkir tarafından belirtilmiştir.⁵¹ Ancak birinci senette “*Saîd b. Cübeyr’den ve İkrime’den, Abdullah b. Abbas’tan ve Cabir b. Abdillâh’tan*” ifadesi kullanılmıştır. Bu durumda “*الجزم قاض على الشك*”⁵² “*Kesinlik bildiren (ifade) şüpheyi ortadan kaldırır.*” tercih kuralına göre birinci senedin bu kısmı ikinci senetteki tereddüdü gidererek durumu netleştirmektedir. Buhârî’nin kaydettiği ilk iki senedin birbirini destekleyip açıklamasından dolayı söz konusu rivâyetin zayıflık derecesi azalmaktadır.

İbnü’l-Münzir’in (ö.318/930 [?]) tefsirinde İbn Cüreyc’den (ö.150/767) aktarılan bir rivâyette yukarıdaki rivâyetin kısmen benzeri zikredilmiştir. Bu rivâyette Yahudilerin Hz. Peygamberle karşılaşmalarından söz edilmemiş; ancak *ebced* hesabı ile mukattaa harflerin sayısal değerlerini toplayarak Hz. Muhammed’in (s.a.s.) ümmetinin ömrünü hesaplamaya çalıştıkları, yeni nâzil olan sûrelerle mukattaa harflerin sayısı artınca “*işin kendilerine karışık geldiğini*” söyledikleri aktarılmıştır. Bu rivâyette yer alan sûre başındaki harflerin sıralamasında “*الم الله لا إله إلا هو الحي القيوم*” âyetiyle başlayan Âl-i İmrân sûresinin mukattaa harflerle başlayan diğer sûrelerden önce nâzil olduğu izlenimi verildiği, dolayısıyla rivâyetin metin açısından doğru olmadığı ileri sürülebilir. Ancak râvîlerden birinin sıralamayı karıştırması mümkündür. Söz konusu rivâyetin senedinin İbn Cüreyc’den İbnü’l-Münzir’e kadar ki bölümü kaydedilmiş; fakat İbn Cüreyc’in bu bilgiyi hangi âlimlerden aldığı zikredilmemiştir.⁵³

Üstteki merfû rivâyet yalnızca senet yönünden değil metnin delâleti bakımından da tartışılmıştır.⁵⁴ Beyzâvî (ö.685/1286) rivâyette yer alan Hz. Peygamber’in tebessümünün *Yahudilerin (bu konudaki) cahilliğine hayret etmesinden* kaynaklanabileceğini ifade etmiş; bu sebeple söz konusu rivâyette hesabü’l-cümele delil bulunmadığını ileri sürmüştür. Şihâbüddîn Hafâcî (ö.1069/1659), *Allah Rasûlünün bildikleri şeyle Yahudileri ilzâm etmek amacıyla onların durumuna uygun hareket ederek* yani “başka (harfler) var mı?” sorularına cevap vererek *diğer âyetleri okuduğunu* savunmuştur. Benzer şekilde İbn Âşûr, *Rasûlullah’ın Yahudilere sûre başındaki diğer mukattaa harfleri sayarak cevap vermesinin “takrîr” (yasaklamamak suretiyle onaylama) anlamında olmadığını* belirterek bunu şöyle

⁵¹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, thk. A. Şâkir, I, s. 217, (V. Dipnot).

⁵² Ebu’l-Hüseyn Ubeydullah b. Muhammed Abdisselâm el-Mübârekpûrî, *Mirâtü’l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti’l-Mesâbih*, (Varanasi: İdâratü’l-Buhûsi’l-İlmiyye ve’d-Da’ve ve’l-İftâ – el-Câmiatü’s-Selefiyye, 1984), 3/424.

⁵³ Muhammed b. İbrahim İbnü’l-Münzir, *Kitâbu Tefsiri’l-Kur’ân*, thk. Sa’d b. Muhammed es-Sa’d, (Medîne: Dâru’l-Meâsir, 2002), 1/111.

⁵⁴ Hz. Peygamber’in davranışının ve cevaplarının neye delalet ettiği tartışmasına geçmeden önce bir hususu aydınlatmak yararlı olacaktır. Söz konusu rivâyette zikredilen Benî Nadîr’in lideri ve bir Yahudi bilgini olan Huyey b. Ahtab’ın “*Hakimiyet müddeti ve ümmetinin eceli yetmiş bir sene olan bir peygamberin dinine girecek misiniz?*” sözü Hz. Peygamber’in nübüvetini kabul etmesine rağmen buna imân etmediği izlenimi uyandırmaktadır. Hz. Peygamberin hanımı Safiyye bint Huyey’in aktardığı bir rivâyete göre; *Babası Huyey, Hz. Muhammed’in (s.a.s.) geleceği müjdelenen Peygamber olduğunu, (Tevrat’ta bildirilen) sıfatlarıyla kendisini tanıdığını ancak ona olan düşmanlığı sebebiyle iman etmediğini Hz. Safiyyenin amcası Ebû Yâsir’e itiraf etmiştir.* Bu rivâyet senet bakımından zayıf olmakla birlikte “*kendilerine kitap verilenlerin Hz. Peygamberi kendi çocuklarını tanıdıkları gibi tanıdıklarını*” beyân eden âyetle uyumludur. Bakara, 2/146; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Delâilü’n-Nübüvve ve Ma’rifeti Ahvâli Sâhibi’s-Şerîa*, (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1984), 2/533.

açıklamıştır: “Hz. Peygamber (diğer mukattta harfleri de okuyarak) onların anladıkları şeyi yine kendi zanlarına göre faydalı bir iptalle boşa çıkarmak istemiştir”.⁵⁵

Rasûlullah'ın onların cahilliğine hayret ederek tebessüm etmesi câiz olduğu gibi Yahudilerin kastedilen delâleti kavramalarına hayret ederek gülümsemesinin de câiz olduğu söylenmiştir. Ebu'l-Âliye er-Riyâhî (ö.90/709) ve Rebî' b. Enes (ö.139-40/757) söz konusu rivâyete dayanarak mukattaa harflerin hisâbü'l-cümel ile toplumların (dünyada kalış) süresine işâret ettiğini iddia etmiştir. Bununla ilişkili olarak Ebu'l-Âliye'nin (ve Rebî b. Enes'in) Hz. Peygamber'in “takrîr” ifade eden tebessümü ile istidlâlde bulunmadığı aksine onlara, özel bir sıralamayla âyetleri okuması ve Yahudilerin çıkarımları üzerine “takrîr”de bulunmasıyla delil getirdiği de savunulmuştur. Muhyiddîn Şeyhzâde (ö.950/1543), “Allah Rasûlünün (sorular üzerine devam eden) tilâvetinin ve takrîrinin birleşmesi ve aynı zamanda olması” sebebiyle bu ihtimalin daha üstün olduğunu belirtmiştir.⁵⁶

Rebî' b. Enes (ö.139-40/757) mukattaa harflerin anlamı ile ilgili olarak bu harflerin Allah'ın isimlerinden bir ismin başlangıcı olduğunu; aynı zamanda bu harflerin Allah Teâlâ'nın nimetleri ve belaları ile ilgili olduğunu; bunun yanında her mukattaa harfin bir toplumun dünyada kalış süresi ve ecellerine (işâret ettiğini) iddia etmiş, “Elif, Lâm, Mîm” mukattaa harflerini de bu görüşüne uygun biçimde açıklamıştır. Aynı görüş Ebu'l-Âliye'ye de nisbet edilmiştir. Taberî'nin kanaati, mukattaa harfler hakkında ileri sürülen diğer görüşlerle birlikte yukarıdaki merfû rivâyette bahsedilen ve (Ebu'l-Âliye ile) Rebî' b. Enes'in savunduğu hisâbü'l-cümel ile ilgili görüşün de doğru olduğu yönündedir. Benzer şekilde Süheylî (ö.581/1185) mukattaa harflerin ebced hesabıyla ümmetin ömrüne işâret edebileceğini söylemiştir.⁵⁷

Mâtürîdî'nin konuyla ilgili görüşü ise şöyledir: “Bu harflerin her birinin sembol ve tazmîn (lafza kendi anlamına ek olarak başka lafzın da anlamını yüklemek) mânâsıyla insanlar için büyük öneme sahip bir duruma hisâbü'l-cümel ile (işâret etmesi) muhtemeldir. Ayrıca o harflerle Allah'ın isimlerine, sıfatlarına ve yarattıklarına lütfettiği nimetlerine veya bu ümmetin (süresinin) sonunu beyâna yahut ümmetin idarecilerine, hükümdarlarına ve hükümünün ulaşacağı bölgelere işâret edilmiş olabilir. Bu ise veciz anlatımın son noktasıdır. Üstelik (bu), kelâm yerine sembolü kâfi görmek ve detaylı ifade yerine işâretle yetinmektir. (Bunun sebebi) yarattıklarının Allah'ın kudretini (anlaması); herkesin dış yüzünü fark ettiği yaratılmış en ince varlıklara neredeyse akılların ve idrak vasıtalarının özünü kavramakta aciz kaldığı şeyleri yerleştirdiği gibi dilediği (lafızlara da) dilediği (mânâları) sığdırdığını bilmesidir. İşte (Kur'an'da) kelâmın oluşturulma durumu böyledir.”⁵⁸

⁵⁵ Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer el-Kâdî el-Beyzâvî, *Envaru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, (Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998), 1/35; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 1/174; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 1/208.

⁵⁶ Muhyiddîn Muhammed b. Muslihiddîn eş-Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâzî el-Beyzâvî*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 1/139; Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, 1/174.

⁵⁷ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, (thk. A. et-Türkî), 1/209-223; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 1/59; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 11/351.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî*, 1/371.

İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) ve Şeyhülislâm İbn Kemâl (ö.940/1534) gibi bazı âlimlerin *hisâbü'l-cümel* ile Kur'ân'dan gerçekleşecek bazı fetihler hakkında çıkarımda bulunduğu nakledilmiştir.⁵⁹ Fakat bu alan sû-i istimâle açıktır.

Yukarıda Ebu'l-Âliye, Rebî' b. Enes, Taberî, Mâtürîdî, Süheylî gibi âlimlerin ilgili merfû rivâyete dayanarak mukattaa harflerin *hisâbü'l-cümel* ile toplumların (dünyada kalış) süresine veya önemli hadiselerle işaret etmesini makul gördükleri belirtilmişti. Ancak bunu câiz gören âlimlerin de *Usûlü't-tefsir*de işârî tefsirin kabul şartları olarak belirtilen kurallara uygun hareket etmesi; harflerin sarîh anlamının ve aslî delâletinin sayısal değerler olduğunu iddia etmemesi gerekir. Çünkü harfin ilk ve öncelikli görevi içinde yer aldığı sözcükle aktarılan anlamı göstermesidir. Bu temel görevi yerine getirmenin yanında başka belâğî işlevlere ve işârî mânâlara îmâda bulunabilir. Fakat hatalı olma ihtimali bulunan ve bağlayıcı olmayan bu iddiaların da delillendirilmesi gerekir.

13. Sûre Başındaki Harflerin Varlık Mertebelerine Delâlet Ettiği Görüşü

Mukattaa harfler hakkında yazılan ve günümüze ulaşan ilk müstakil çalışmalardan birisi *İbn Sînâ'nın Nevruz hediyesi olarak dönemin emîrine ithaf ettiği "Nîyrûziyye"* isimli eseridir. Bu çalışmada felsefî birikim ile İslâmî müktesebât harmanlanarak harflerle varlıklar arasında bazı mutabakat noktaları aranmıştır. Birinci bölümde varlık mertebelerinden şöyle söz edilmiştir: *Varlığın ilk mertebesinde vâcibü'l-vücûd Allah Teâlâ bulunmaktadır. Ardından faal akıl teorisine göre ilk akıldan dokuzuncu akla kadar ki akıllar (melekler) varlığın ikinci mertebesini oluşturmaktadır. Sonra sırasıyla nefsî âlem ve tabiat âlemi gelmektedir. İkinci bölümde "ebced" sıralamasına göre harflerin sayısal değerleri ile varlık mertebeleri arasında eşleştirme yapılmıştır. Buna göre ebced tertibindeki harflere karşılık sırasıyla el-Bârî, el-akl, en-nefs, et-tabîa varlık mertebeleri zikredilmiştir. Bu varlıklar ebced sırasına göre bir, iki, üç, dört sayısal değerine sahip sayılmıştır. Ardından bu sayılar bazı sayılarla çarpılarak ebced alfabesine göre mukattaa harflere karşılık gelen sayısal değerlere ulaşılmıştır. Üçüncü bölümde "Elif, Lâm, Mîm" harflerinin "evvel olan, emir ve yaratma sahibine yemin"; "Sâd" harfinin "ilâhî inâyete yemin"; "Hâ, Mîm" harflerinin "tabiat âlemine yemin", "Tâ, Sîn" harflerinin "varlıktaki tekvînde yer alan heyûlâ âlemine yemin" anlamında olduğu ileri sürülmüştür.⁶⁰*

İbn Sînâ'nın varlık mertebeleri ile mukattaa harfler arasında varlığını iddia ettiği irtibatlar delilden yoksundur. Eserin sonunda "bu harflerin bunun dışında bir delâletinin olması kesinlikle mümkün değildir." denilmiştir. Felsefî varlık sınıflandırmasına ve ikna edici açıklaması olmayan matematiksel işlemlere dayanan bu zorlama yorumlar herhangi bir kurala veya karineye dayanmamaktadır.

⁵⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 1/59; 8/375; Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 1/8-9.

⁶⁰ İbrahim Muhammed Sakr, "Nîyrûziyyetü İbn Sînâ (fî Fevâtihi's-Suveri'l-Kur'âniyye)", *Dergi adı yok*, (ts.), 89-114.

Sonuç

Mukattaa harflerin anlam ve delâletine dair birçok görüş ileri sürülmüştür. Bunlar içinde açık anlamı karşılamaya en elverişli olanlar *kısaltma teorisi* olarak tanımlanan ve bu harflerin “*iktitâ’ türü hazîf*” yoluyla bazı sözcüklerin içinden seçilmiş olduklarını savunan görüşlerdir. Çünkü bu harflerin aslî delâletinin sonrasındaki metne benzemesi ve devamındaki âyetlerle münasebetinin kurulması gerekir. Sûre başındaki harflerin *Allah Teâlâ’nın isimlerine, Peygamberlerin isimlerine ve vasıflarına* yahut varlıkların isimlerine delâlet ettiği söylendiği gibi bu harflerin *Kur’ân’ın ve sûrelerin adları* olduğu da ileri sürülmüştür. Ancak bilgiye ve delile dayanmaksızın Kur’ân hakkında konuşmak doğru olmadığından bu görüşleri destekleyen karîneler sunuluncaya kadar söz konusu görüşler birer iddia olarak kalacaktır.

Sûre başındaki harflerin *dikkat çekmek ve muhatapları uyarmak (tenbîh) amacıyla zikredildiğine* dair görüşün aslî delâlet dışında kalan “ikincil belâğî işlevler” kapsamında kabulü mümkündür. Çünkü alışkın olmadığı üslupları işiten kimse genellikle bundan etkilenir ve söylenene dikkat kesilir. Bu harflerin delâlet ettiği isimlere yemin edildiği, dolayısıyla bu harflerin mukadder bir yemin cümlesinin merkezinde yer aldığı yönündeki görüş ancak ileri sürülen medlûllerin ispatlanması ve sûrenin muhtevası ile münasebetinin kurulması durumunda kabul edilebilir. Mukattaa harflerin indirilişinde birçok belâğî maksadın gözetilmesi, bu harflerde pek çok işârî mânanın ve sayısız faydaların bulunması Allah’ın kelâmına layık meziyetlerdendir. Bu bağlamda sûre başındaki harflerin *i’câza* delâlet eden ve *tehadîyi* çağrıştıran işârî mânaları ve belâğî işlevleri ile ilgili ikna edici görüşler ortaya koyulmuştur. Buna göre mukattaa harfler inkâr edenlere meydan okumayı çağrıştırmaktadır. Bu harflerin *harf cinslerinin yarısından düzenli biçimde seçilmesi ve fazla kullanılan yarısının sûre başında zikredilip az kullanılan yarısının zikredilmemesi* Kur’ân’ın *lugavî i’câzını* desteklemektedir. Ayrıca Hz. Peygamberin *ümmîliğine* rağmen *bu harflerin isimlerini söylemesi* bunu vahiyle öğrendiğinin delilidir.

Hisâbü’l-cümel ile ilgili merfû rivâyetlerden birisi senet açısından itibâr edilmeyecek durumda olmakla beraber Buhârî’nin *el-Kebir*’de zikrettiği diğer iki senet böyle değildir. Bu iki senet birbirini açıklayıp desteklediğinden söz konusu rivâyetin senedinin zayıflık derecesi azalmaktadır. Beyzâvî ve Hafâcî gibi kimi müfessirler bu rivâyetin “*takrîr*” bildirmediğini savunurken Muhyiddîn Şeyhzâde “*takrîr*” bildirmemesini daha üstün bir ihtimal olarak görmüştür. İbnü’l-Arabî ve İbn Kemâl gibi kimi âlimler *hisâbü’l-cümel* ile Kur’ân’dan gerçekleşecek bazı olaylar hakkında çıkarımda bulunmuştur. Fakat bu konu sû-i istimalle açıktır. Ebu’l-Âliye, Rebî’ b. Enes, Taberî, Mâtürîdî, Süheylî gibi bazı âlimler mukattaa harflerin *hisâbü’l-cümel* ile toplumların eceline veya önemli hadiselerle işâret etmesini makul görmüştür. Bunu câiz gören âlimlerin de işârî tefsirin kabul şartlarına uyması ve harflerin aslî delâletinin sayısal değerler olduğunu iddiâ etmemesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahfeş, el-Evsat Saïd b. Mes'ade, *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ahfeş*, (thk. Hüdâ Mahmûd Kurâa), Mektebetü'l-Hancî, Kâhire 1990.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, (thk. Ali Abdülbârî Atiyye), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1995.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ, *Meâlimü't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (thk. Abdürrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1420/1999.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifeti Ahvâli Sâhibi's-Şerîa*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1984.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2003.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Abdullâh b. Ömer el-Kâdî, *Envaru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1998.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *et-Târîhu'l-Kebîr*, Dâru'l-Meârifî'l-Usmâniyye, Haydarâbâd ts.
- Ebû Hayyân, Esîrüddîn Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr*, (thk. Sıdkî Muhammed Cemîl), Dâru'l-Fikr, Beyrût 2000.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetü's-Şihâb alâ Tefsîri'l-Beyzâvî (Înâyetü'l-Kâzî ve Kifâyetü'r-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî)*, Dâru Sâdir, Beyrût ts.
- İbn Âdil, Ömer b. Ali, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1998.
- İbn Âşûr, Tâhir b. Muhammed, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dârü't-Tûnisiyye, b.y. 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, (thk. Abdürrezzâk el-Mehdî), Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, Beyrût 1422/2001.
- İbn Ebû Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm li İbn Ebî Hâtîm*, (thk. Esad Muhammed et-Tayyib), Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, b.y. 1998.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, *el-Kitâbü'l-Musanef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, (thk. Kemâl Yusuf el-Hût), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409/1988.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1960.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1978.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1999.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, (thk. İbrahim Şemsüddin), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- İbnü'l-Münzir, Muhammed b. İbrahim, *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*, (thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd), Dâru'l-Meâsir, Medîne 2002.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Mektebetü'l-Ğurebâi'l-Eseriyye, Medîne 1996.

- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğıb, *Tefsîru'r-Râğıb el-İsfahânî*, (thk. Muhammed Abdülazîz Besyûnî), Külliyyetü'l-Âdâb - Câmiatü Tanta, 1999.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'an*, (thk. Ahmed Berdûnî – İbrâhim Atfîş), Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1964.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin, *Letâifü'l-İşârat*, (thk. İbrâhim Besyûnî), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, b.y., ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü'l-Kur'an)*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, (thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdirrahîm), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1992.
- Mut'inî, Abdülazîm İbrâhim Muhammed, *Hasâisu't-Ta'bîri'l-Kur'ânî ve Simâtühü'l-Belâğîyye*, Mektebetü Vehbe, b.y., 1992.
- Mübârekpûrî, Ubeydullah b. Muhammed Abdisselâm, *Mirâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih, İdâratü'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'd-Da've ve'l-İftâ*, Varanasi, 1984.
- Münâvî, Muhammad Abdürraûf b. Tâcil'ârifin, *Fezû'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, b.y., 1937.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 2000.
- Sakr, İbrahim Muhammed, "Niyruzîyyetü İbn Sînâ", Dergi adı yok, b.y., ts., ss. 89-114.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed, *el-Kesf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'an*, (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 2002.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Bahru'l-Ulûm*, b.y., ts.
- Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, Merkezü Hicr li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 2003.
- Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim) el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, b.y. 1974.
- Şâtîbî, İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât*, Dâru İbn Affân, b.y. 1997.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk 1414/1993.
- Şeyhzâde, Muhyiddîn Muhammed b. Muslihiddîn, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdi el-Beyzâvî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1999.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, (thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi), Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1994.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiü'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, (thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî), Dâr-u Hicr, Kahire 2001.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiü'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü'r-Risâle, b.y. 2000.
- Uzun, Mustafa İsmet; Ebcad, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. X, İstanbul, 1994.

- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Yenda Yayın Dağıtım, İstanbul 2001.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl*, Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, Beyrût 1407/1986.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Mufasssal fî Sınâati'l-İ'râb*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût 1993.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, b.y., ts.
- Zühaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Münîr*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 2009.